

ISSN 2349-688x
IMPACT FACTOR 8.02

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Review and Indexed Monthly Journal

Website :- www.aalrjournal.com

Email:- aalrjpramod@gmail.com

SPECIAL ISSUE

on

“साहित्य संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे
यातील समकालीन विचार व समस्या ”

Feb. 2024

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Bapurao V. Andhale

Dr. Anant B. Sarkale

Dr. Anil D. Wadkar

Dr. Bali R. Shinde

संपादकीय .....

‘ साहित्य संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे यातील समकालीन विचार व समस्या ’ हे संशोधन लेख संपादित पुस्तक वाचकांच्या हाती देताना आनंद होतो आहे.कारण की भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त समकालीन विचारांची देवाणघेवाण झाली तर भविष्यातील अनेक प्रश्न व समस्या सोडविण्यास मदत होईल.अनेकांच्या अनुभवातून या समकालीन विचारांची मांडणी या पुस्तकात करण्यात आली आहे.त्या विचारांचा प्रसार समाजात करून एका वैचारिक मंथनाची सुरुवात या पुस्तक रूपाने होणार आहे.हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून हा सगळा खटाटोप आम्ही संपादक मंडळाने केला आहे तो आपणाला निश्चितच भावेल अशी आशा सुरुवातीलाच बाळगतो.

समाज म्हटलं की, त्याच्या काही इच्छा, आकांक्षा, प्रश्न, समस्या आणि अडीअडचणी आल्या.समाजाची ही सनातनी घालमेल सतत सुरू असते.त्यावर तज्ज्ञ लोकांकडून विचारांची योग्य पेरणी झाली तर त्या समाजाला योग्य दिशा मिळते.आज भारतीय समाज एका नव्या युगाची सुरुवात करत आहे.मागास, विकसनशील मानसिकतेची जोखड तोडून विकसित भारताचे स्वप्न आजचा तरुण भारत पाहत आहे.जगातील विकसित देशांच्या रांगेत जाऊन बसण्यासाठी इथल्या करोडो लोकांची इच्छा पूर्ण करण्यासाठीची प्रत्येकाची धडपड सुरू आहे.यासाठी शासन, प्रशासन आणि सामान्य नागरिकांच्या पातळीवर विचारांची नव्याने मांडणी केली जात आहे.कृषी, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, तंत्रज्ञान आणि इतर सर्व क्षेत्रात नव्याने धोरणांची आखणी केली जात आहे. या नव्या जुन्या विचारांची संशोधनात्मक मांडणी करून काही सिध्दांत मांडणे हे सर्व संशोधकाचे काम आहे.सदरील या पुस्तकात अनेक विषयांवर विविध विषयाच्या संशोधकांनी आपले संशोधनात्मक लेख लिहिले आहेत .

यामध्ये प्रामुख्याने जनहित याचिकांची प्रासंगिकता , मराठी भाषा संधी व आवाहने , भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान , कृषी पर्यटन महत्व आवश्यक सुविधा फायदे आणि अडचणी, समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण, लेखाकर्म व्यवसाय उद्योगाचा आत्मा, आंबेडकरवादी कादंबरी एक दृष्टिक्षेप, भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 एक चिकित्सक अध्ययन, संयुक्त राष्ट्र संघटना यंत्रणा आणि भूमिका, भारतीय महिलांची ऐतिहासिक स्थिती व मानवी हक्क भारतीय महिला सक्षमीकरण एक चिकित्सक अभ्यास, भारतीय हरितक्रांतीचे जनक डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन, भारतातील खाजगीकरणाची सद्यस्थिती: संधी आणि आव्हाने या विषयांवर इंग्रजी,हिंदी व मराठी भाषेतील संशोधनात्मक लेख आले आहेत .साहित्य ,संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे या विषयावर संपादक मंडळाने लेख मागवून घेतले .याला संशोधकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला .त्याबद्दल संपादक मंडळ आपले आभारी आहे. याशिवाय हनुमान शिक्षण प्रसारक मंडळाचे अध्यक्ष मा.परमेश्वररावजी कदम ,प्राचार्य डॉ वसंत सातपुते ,आयक्युएसी समन्वयक डॉ. मुकुंदराज पाटील महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक बंधू व भगिनी यांचेही सहकार्य लाभले त्याबद्दल त्यांचे ही मनःपूर्वक आभार .....

संपादक ,

प्रा.डॉ. आंधळे बी.व्ही. (राज्यशास्त्र विभाग)

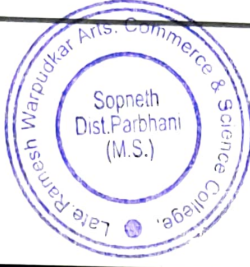
प्रा. डॉ .सरकाळे ए. बी. (ग्रंथपाल)

प्रा.डॉ.ए.डी.वाडकर (अर्थशास्त्र विभाग)

प्रा. डॉ .शिंदे बी.आर. (वाणिज्य विभाग)

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Bhurke G. A. Dr. Bhutada V.R.	Recent Changes to Indian Banking Facilities	24
2.	Dr. Ramakant Dnyanobarao Mundhe	Mohsin Hamid's <i>Moth Smoke</i> : A Novel reflecting modern global culture	27
3.	Dr. Pawar Ganpat Ramsing	Current Trends in Library and Information Science	30
4.	Dr. Sarkale Anant B.	Disaster Management in Libraries: An Overview	36
5.	Jadhav Ganesh Shankarrao Dr. Vitthal K. Jaybhaye	War, Bureaucracy, and Morality : Unravelling the Layers in Joseph Heller's <i>Catch-22</i>	39
6.	Dr. Ashok Chavan Shripad P. Kadam	A Study of Watershed Development and Its Impact on Farmers in Marathwada Region	42
7.	Sunita Manoharrao Bais	NEP 2020 : The Role of a Teacher	47
8.	Dr. Sharad S Chavan	National Education Policy 2020 and its Relevance to Academic Libraries	24
9.	Kongewad Chhaya Purbhaji	Immigration and Struggle for Self-Existence in the Select Fiction of Chitra Banerjee Divakaruni	28
10.	डॉ.अंभुरे एस. डी.	अवयव दान चळवळ	31
11.	डॉ. बापुराव वि.आंधळे	जनहित याचिकांची प्रासंगिकता	34
12.	डॉ.अनिल दिगंबर वाडकर	भारतातील खाजगीकरणाची सद्यस्थिती :संधी आणि आव्हाने	37
13.	डॉ.अनिल दिगंबर वाडकर	भारतातील हरितक्रांतीचे जनक : डॉ.एम.एस.स्वामीनाथन	40
14.	डॉ.बबन अण्णासाहेब गित्ते	आदिवासी मराठी कवितेतील स्त्रीजीवन	46
15.	डॉ.शरद आर.बोराडे	मराठी भाषा संधी व आव्हाने	55
16.	डॉ.उत्तम शेषराव देवकते	योगा आणि शारीरिक शिक्षण	61
17.	डॉ. अशोक काकासाहेब जाधव	भारतीय महिला सक्षमीकरण - एक चिकित्सक अभ्यास	65
18.	डॉ. अंगद केशवराव फाजगे	चिरस्थायी विकास काळाची गरज	68

जनहित याचिकांची प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. बापुराव वि. आंधळे

राज्यशास्त्र विभाग

कै. रमेश वरपुडकर महाविद्यालय, सोनपेठ जि. परभणी

प्रस्तावना :-

लोकशाहीमध्ये कायदेमंडळ (Legislation) कार्यकारी मंडळ (Executive) आणि न्यायमंडळ (Judiciary) हे प्रमुख तीन अंग मानले जातात. काळानुसार यांच्यामध्ये परिवर्तन होत असते. भारतीय लोकशाही जगातील एक सर्वात मोठी आणि उत्क्रांत होत जाणारी लोकशाही आहे. गेल्या पंचाहत्तर वर्षांच्या काळात शासनाच्या या तीनही अंगामध्ये बदल झाले आहेत. याला भारताची न्यायव्यवस्था सुद्धा अपवाद नाही. भारताच्या न्यायव्यवस्थेने आपल्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी नवनवीन योजना व संकल्पना राबविल्या. यात न्यायालयीन स्वातंत्र्य (Judicial Freedom) न्यायालयीन सक्रियता (Judicial Activism) आणि जनहित याचिका (Public Interest Litigation) या तीन प्रमुख संकल्पनांचा उल्लेख करता येईल. कारण की आज न्यायव्यवस्थेमध्ये या संकल्पना विस्तारत आहेत. आणि न्यायाच्या पारंपारिक संकल्पनेतून बाहेर येऊन न्यायव्यवस्थेला अधिक सशक्त व क्रियाशील बनवत आहेत. यातील जनहित याचिका या संकल्पनेचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात येणार आहे.

शोध निबंधाचे उद्दिष्टे : प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास पुढील उद्दिष्टांना अनुसरून करण्यात येणार आहे.

- 1) जनहित याचिका या संकल्पनेचा अर्थ अभ्यासणे.
- 2) जनहित याचिका संकल्पनेचा विकास अभ्यासणे.
- 3) जनहित याचिका संकल्पनेची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

वरील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

जनहित याचिकेचा अर्थ :- भारतीय न्यायव्यवस्थेचा अभ्यास करताना आपणाला जनहित याचिका ही संकल्पना वेळोवेळी निदर्शनास येते तेव्हा अभ्यासकाच्या मनात हा प्रश्न निर्माण होतो की जनहित याचिका म्हणजे काय याबाबतीत अनेकांनी या संकल्पनेचा अर्थ विशद केला आहे तो आपणाला पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

सर्वोच्च न्यायालय :- १९९८ मध्ये भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने संयुक्त कार्य समिती विरुद्ध योजना विकास प्राधिकरण या खटल्यात जनहित याचिका या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करताना असे म्हटले आहे की, “ सार्वजनिक विवादांमध्ये उचित मार्गाने न्याय प्रदान करण्याचे एक महत्त्वपूर्ण हत्यार म्हणजे जनहित याचिका होय.” लोकांच्या हितासाठी खटला दाखल करणे म्हणजे जनहित याचिका होय.

जनहित याचिका संकल्पनेचा विकास :- उशिरा मिळालेला न्याय हा एक प्रकारचा अन्याय असतो. (Justice delayed is Justice denied) अशी एक न्यायाच्या बाबतीत प्रचलित म्हण आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला जलद गतीने न्याय प्राप्त करून देणे हे न्यायव्यवस्थेचे अह्द कर्तव्य आहे. याच उद्देशाने न्यायाला अधिकाधिक लोकांभिमूख करण्यासाठी भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने जनहित याचिका संकल्पना मांडली. परंतु जनहित याचिका या संकल्पनेची सुरुवात ही न्यायालयीन सक्रियतेतून झाली आहे असे म्हणता येईल. जेव्हा पीडित व्यक्तीच्या बदल्यात अन्य व्यक्ती किंवा संघटन न्यायाची मागणी करते आणि न्यायालयाला न्याय देण्यास बाध्य केले तेव्हा जनहित याचिकेचा उदय झाला असे म्हणता येईल. जनहित याचिकेचा इतिहास अमेरिकेतून सुरू होतो. सन १८७६ मध्ये गिडन

विरुद्ध राईट केस मामल्यामध्ये अमेरिकन न्यायालयाने जनहित याचिका मान्य केली. सर्वोच्च न्यायालय चे न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी मुंबई कामगार विरुद्ध अब्दुल्ला भाई केसमध्ये निर्णय देताना वैयक्तिक न्यायापेक्षा सामुदायिक हिताला प्राधान्य दिले.

१९७० च्या उत्तरार्धामध्ये न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती, जे.एस. वर्मा, वेंकटचलेया व कुलदीप सिंह यांनी जनहिताच्या दृष्टिकोनातून न्यायालयीन प्रक्रिया राबवली. न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती यांनी तर असे म्हटले की, 'कोणतीही व्यक्ती साधारण पोस्ट कार्डच्या माध्यमातून न्याय मागू शकते.' म्हणून भारतीय जनहित याचिकेचे जनक न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती यांना मानले जाते.

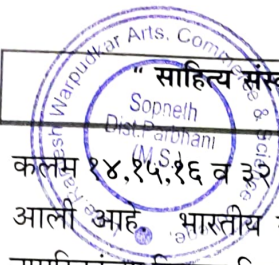
न्यायमूर्ती पी एन भगवती म्हणतात की, 'अर्जदार राज्यसंस्था व सार्वजनिक प्राधिकार आणि न्यायालय यांनी समाजाच्या दुर्बल घटकांचे संवैधानिक व कायदेशीर हक्क, लाभ आणि विशेष अधिकार सुरक्षित व्हावेत आणि त्यांच्यापर्यंत सामाजिक न्याय पोहोचावा या दृष्टीने केलेल्या सरकारी व सहयोगी प्रयत्नांना जनहित याचिका असे म्हणता येईल'.

भारतात जनहित याचिकांची सुरुवात आणीबाणीच्या (१९७५-७७) काळात झाली. हुसेन आरा खातून विरुद्ध बिहार राज्य (१९७९) या खटल्यामध्ये श्रीमती पुष्पा कपिला हिंगोरानी यांनी सर्वोच्च न्यायालयात पहिली जनहित याचिका दाखल केली. यात बिहार जेलमध्ये बंद असणार्या कैद्याबाबतच्या खटल्यांचा निपटारा जलद गतीने करावा अशी मागणी करण्यात आली होती.कैद्यांचे विविध खटले खूप दिवसापासून प्रलंबित होते. तेव्हा आणीबाणीच्या काळात तर जेलमध्ये बंद असणाऱ्या कैद्यांना अमानवीय यातना सहन कराव्या लागत होत्या. याकडे संपूर्ण समाजाचे लक्ष वेधण्यासाठी ही जनहित याचिका दाखल करण्यात आली होती. सदरील याचिकेवर निर्णय देताना न्यायमूर्ती पी.एन. भगवती यांच्या पीठाने कैद्यांना निःशुल्क विधी साहाय्यता देण्याचे निर्देश तत्कालीन सरकारला दिले. त्यामुळे देशातील विविध जेलमध्ये बंद असलेल्या कैद्यांचे खटले जलद गतीने सोडण्यास मदत झाली. त्यामुळे देशभरातील ४०००० कैदी जेलमधून मुक्त झाले.

यानंतर जनहित याचिका दाखल करणारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. १९९० च्या दशकानंतर भारतात जनहित याचिकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली.मोठ्या धरणांना विरोध, बालमजूर, स्त्रिया, वेठबिगारी, विस्थापितांचे प्रश्न, पारंपारिक कारागीर, मच्छीमारांचे प्रश्न, पर्यावरण, कारागृहातील कैदी, औद्योगिकीकरण (SEZ) यासारख्या विविध विषयांवर जनहित याचिका दाखल झाल्या.याच दरम्यान १९९२ मध्ये भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने एका जनहित याचिकेवर निर्णय देताना ताजमहल जवळील २१२ कारखाने बंद करण्याचे आदेश दिले.तर दुसऱ्या एका निर्णयाद्वारे गंगा नदीच्या प्रदूषणासंबंधी १९७ कारखान्यांवर कारवाई करण्याचे आदेश दिले.

जनहित याचिकेचा संवैधानिक आधार :-

भारतीय न्यायव्यवस्थेमध्ये विकसित झालेली जनहित याचिका ही संकल्पना ही घटनेच्या आधारावर आधारलेली आहे.भारतीय राज्यघटनेने जी आधारभूत मूल्य स्वीकारले आहेत, त्या सर्व जनहित याचिकेचा विचार प्रामुख्याने सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या मूल्यांचा आधार घेण्यात आला आहे.भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये गरीब-श्रीमंत व उच्च कनिष्ठत्व ही जाती उपजातीच्या आधारावर स्तरीकरणाची दरी मोठ्या प्रमाणात आहे.म्हणून प्रत्येक भारतीय नागरिकाला सामाजिक न्याय मिळाला पाहिजे, या उद्देशाने भारतीय संविधान करानी भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देश पत्रिकेत 'समाजवाद' (Socialism) हा शब्द वापरला आहे. तसेच प्रत्येक भारतीयाला सामाजिक, राजकीय, आर्थिक न्याय देण्याची हमी उद्देश पत्रिकेत दिली आहे. याशिवाय भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकारा मधील

कलम १४, १५, १६ व ३२ यामध्ये भारतीय नागरिकाला समान व स्वतंत्र आणि सुरक्षित जीवन जगण्याची हमी देण्यात आली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सुद्धा कलम ३८, ३९ (क) यामध्ये सुद्धा सामान्य नागरिकांच्या हिताचा विचार राज्याने करावा असे म्हटले आहे.

समारोप :-

प्रत्येक भारतीय नागरिकाला सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्याय प्रदान करण्याच्या उद्देशाने सर्वोच्च न्यायालयाने स्वीकारलेली जनहित याचिकांची संकल्पना भारतीय घटनाकारांना अपेक्षित असलेल्या समताधिष्ठित समाज रचनेवर आधारित आहे. समाजातील सार्वजनिक प्रश्नांची सोडवणूक करून वंचित घटकाला न्याय मिळवून देण्यासाठी उचललेले हे पाऊल आज महत्वाचे ठरले आहे. यामुळे न्याय मिळवून देण्याची प्रक्रिया ही अधिक सुलभ झाली.

जनहित याचिका ही संकल्पना आज भारतीय न्यायव्यवस्थेमध्ये रूढ झाली आहे. पण तिचा गैरवापरही होताना दिसतो. आज उठसूठ कोणीही व्यक्ती किंवा संस्था नको त्या विषयी जनहित याचिका दाखल करून अडवणूक करत आहे. यामुळे न्यायालयावर वेगळा ताण येत आहे. तसेच न्याय मिळविण्यास विलंब होत आहे. दिल्ली उच्च न्यायालयाने तर एकदा जनहित याचिकांचा उल्लेख ‘प्रसिद्धिहित याचिका’ असा केला होता. भाजपा पक्षाचे ज्येष्ठ नेते अश्विन कुमार यांनी अनेक विषयांवर जनहित याचिका दाखल केल्या. सर्वोच्च न्यायालयात ३५ तर दिल्ली उच्च न्यायालयात १५ जनहित याचिका दाखल केल्या आहेत. तेव्हा सुद्धा कोर्टाने त्यांना ‘पब्लिसिटी इंटरेस्ट लिटीगेशन’ करून टाकल्याचे म्हटले. तसेच सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांनी जनहित याचिकांच्या गैरवापराविषयी ‘जनहित याचिका दाखल करणाऱ्यांनी प्रोफेशनल पीआयएलची दुकाने’ थाटली आहेत असे म्हटले. प्रसिद्ध अभिनेत्री जुही चावला हिने ५ जी च्या दुष्परिणामाविषयी जनहित याचिका दाखल केली तेव्हा कोर्टाने तिला फटक्यात वीस लाख रुपयांचा दंड ठोठावला.

असे असले तरी जनहित याचिकांचे महत्त्व किंवा प्रासंगिकता नाकारता येत नाही. जनहित याचिकेची सुरुवात झाल्यामुळे अनेक समस्या सोडविण्यास मदत झाली आहे. म्हणून भारतीय न्यायव्यवस्थेमध्ये आजही जनहित याचिकांचे तितकेच महत्त्व आहे.

संदर्भ सूची :-

- १) जनहित याचिका — अॅड. वि. पु. शिंदे
- २) मेरी जनहित याचिका — प्रदिप श्रीवास्तव
- ३) न्यायपालिका के बहुआयाम — डॉ. प्रभात कुमार
- ४) www.bbc.com
- ५) www.wikeapidia.com
- ६) www.loksatta.com
- ७) www.bolbhidu.com

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani